

PODRIJETLO POSTUPKA *LEGIS ACTIO PER CONDICTIONEM*

*Dr. sc. Henrik-Riko Held**

UDK: 34(37)

347.551(37)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: studeni 2015.

Autor u radu analizira postupak legis actio per conditionem kao temelj na kojem su se razvili kondikijski zahtjevi u klasičnom rimskom pravu. Posebno se bavi podrijetlom tog postupka, što još uvijek nije potpuno razjašnjena tema u romanistici. Iscrpno analizira temeljne karakteristike legisaktije per conditionem: tridesetodnevni rok (dies tricensimus) u tom postupku i etimologiju termina condicere i condictio po kojima je dobio ime. Naposljetku utvrđuje terminološku i konceptualnu povezanost postupka legis actio per conditionem sa starim rimskim postupkom objave rata (bellum iustum). Zbog određenih poveznica između dvaju postupaka autor upućuje na jednaku razinu njihove urojenosti u rane rimske religiozne predodžbe, što pomaže shvaćanju podrijetla legisaktijskog postupka per conditionem te razumijevanju kondikijskih zahtjeva u rimskom pravu i njegovoj recepciji općenito.

Ključne riječi: legis actio per conditionem, dies tricensimus, condicere, bellum iustum, fetiales, rimsko pravo

* Dr. sc. Henrik-Riko Held, viši asistent Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Trg maršala Tita 14, Zagreb, Hrvatska; hhheld@pravo.hr;
ORCID ID: orcid.org/0000-0002-6217-2655

1. UVODNE NAPOMENE*

Prvi i najstariji rimski civilni *modus agendi* poznat je pod nazivom *legis actiones*.¹ Riječ je o postupku u kojem su stranke izgovarale posebne svečane formule, u pravilu pred magistratom, kako bi postupak započeo.² Gaj u svojim Institucijama nabraja pet načina postupanja *per legis actionem*, i to *sacramento*, *per iudicis postulationem*, *per conditionem*, *per manus iniunctionem* i *per pignoris capionem*.^{3, 4} Predmet analize ovog rada jedna je od navedenih legisakcija – *legis actio per conditionem* kao temelj na kojem se razvio klasični rimski kondikcijski sustav.⁵ Zbog toga je pravilno razumijevanje legisakcije *per conditionem* nužna pretpostavka razumijevanja kondikcijskih zahtjeva općenito.

Nije puno poznato o legisakciji *per conditionem* te su još uvijek nejasni razlozi i okolnosti njezina nastanka.⁶ Najvažniji uzrok tomu vjerojatno je oskud-

* Ovaj rad je sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom “Preobrazba građanskog pravosuđa pod utjecajem globalnih i regionalnih integracijskih procesa. Jedinstvo i različitost” (br. 6988).

¹ Cf. Eisner, B.; Horvat, M, *Rimsko pravo*, Zagreb, 1948., str. 554; Kaser, M.; Hackl, K., *Das römische Zivilprozessrecht*, München, 1996., str. 34.

² Iznimka je jedino ovršni postupak *legis actio per pignoris capionem*, u kojem je vjerovnik pred svjedokom izgovarao određenu usmenu formulu te zatim preuzimao predmet ovrhe u posjed. Za više vidi Kaser, Hackl, *op. cit.* u bilj. 1, str. 146 *sqq.*

³ GAI. Inst. IV, 12: *Lege autem agebatur modis quinque: sacramento, per iudicis postulationem, per conditionem, per manus iniunctionem, per pignoris capionem* (u prijevodu: Postoji pet zakonskih načina postupanja (legisakcija, nap. a.): *sacramento, per iudicis postulationem, per conditionem, per manus iniunctionem, per pignoris capionem*).

⁴ Za više o ovim legisakcijskom postupku općenito vidi Kaser, Hackl, *op. cit.* u bilj. 1, str. 25 *sqq.*, te o pojedinim legisakcijama *ibid.*, str. 81 *sqq.*

⁵ Za više o kondikcijskom sustavu u klasičnom pravu vidi Kaser, M., *Das römische Privatrecht, erster Abschnitt (das altrömische, das vorklassische und klassische Recht)*, München, 1971., str. 592 *sqq.* Za pregled uređenja u rimskom pravu te analizu recepcije u suvremene europske privatnopravne sustave vidi Zimmerman, R., *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Cape Town – Deventer – Boston, 1992., str. 834 *sqq.*

⁶ Za literaturu koja se posebno bavi temama vezanima uz legisakciju *per conditionem* vidi Robbe, U., *La legis actio per conditionem*, Studi urbinati, vol. XVII, 1939., str. 1 – 52; Prichard, A. M., *The Origin of the ‘legis actio per conditionem’*, u: Guarino, A.; Labruna, L. (ur.), *Syntheseleia Vincenzo Arangio-Ruiz*, Napoli, 1964., str. 260 – 268; Danilović, J., *Legisactio per conditionem i njeno poreklo*, u: Stojčević, D. (ur.), *Zbornik radova iz pravne istorije posvećen Albertu Vajsu*, Beograd, 1966., str. 75 – 89; Tomulescu, C. St., *Origin of the legis actio per conditionem*, *The Irish Jurist*, New Series, vol. 4, 1969., str. 180 – 186; Nicosia, G., *La legis actio per conditionem e la novità dell’intervallo dei trenta giorni*, *Annali del seminario giuridico dell’università degli studi di Palermo*, vol. LIII, 2009., str. 55 – 70.

nost pravnih izvora koji bi dali neposredno svjedočanstvo o tom postupku. Jedini relevantniji izvor su Gajeve Institucije, u kojima se u GAI. Inst. IV, 17b – 20 iznose opći podaci o toj legisakciji. Zbog izostanka iscrpnijih informacija u izvorima analizi legisakcije *per condictioem* treba pristupiti multidisciplinarno te se zadovoljavajuća objašnjenja trebaju tražiti uz pomoć svih relevantnih dostupnih izvora. U ovom radu se na taj način, na temelju relevantnih izvora i dosada iznesenih teorijskih stajališta o ovoj problematici, pokušava ustanoviti moguće podrijetlo postupka *legis actio per condictioem*.

Određenu pomoć u utvrđivanju podrijetla tog postupka može pružiti podrobna analiza njegovih temeljnih karakteristika, i to tridesetodnevno roka (*dies tricensimus*), koji je morao proteći od prvog sastanka stranaka pred sudom do početka postupka *apud iudicem*, i termina *condicere*, odnosno *condictio*, po kojem je ova legisakcija dobila ime. Stoga navedena analiza slijedi u nastavku.

2. DIES TRICENSIMUS

Na samom početku izvještaja o legisakciji *per condictioem*, iznoseći riječi koje je izgovarao tužitelj, Gaj prenosi jednu iznimno relevantnu karakteristiku tog postupka. GAI. Inst. IV, 17b tako glasi:

Actor dicebat: QUANDO TU NEGAS, IN DIEM TRICENSIMUM TIBI IUDICIS CAPIENDI CAUSA CONDICO.⁷

Riječ je, dakle, o roku od trideset dana koji je morao proteći u ovom postupku od prvog susreta stranaka na sudu do početka postupka *apud iudicem*.⁸

Rok od trideset dana inače je prilično čest u rimskom pravu. Pojavljuje se, primjerice, kao paricijski rok u Zakoniku dvanaest ploča, dakle već polovicom petog stoljeća pr. Kr. Prema rekonstrukciji Zakonika treća ploča glasila je:

1. AERIS CONFESSI REBUSQUE IURE IUDICATIS XXX DIES IUSTI SUNTO. 2. POST DEINDE MANUS INIECTIO ESTO. IN IUS DUCITO.^{9, 10}

⁷ U prijevodu: Tužitelj bi rekao: “Zato jer niječeš, objavljujem ti (*condico*, nap. a.) da dođeš trideseti dan kako bi se odredio sudac.”

⁸ Komunikacija tog roka od strane tužitelja prema tuženiku definirajuća je karakteristika legisakcije *per condictioem* te se o tomu raspravlja poslije u trećem poglavlju, koje se bavi etimologijom termina *condicere* i *condictio*.

⁹ U prijevodu: “Onome tko je priznao dug ili bio osuđen u sporu, neka se dopusti pravedni (*iustum*, nap. a.) rok od trideset dana. Nakon toga, neka nastupi *manus iniectio*. Neka ga vodi na sud (vjerovnik dužnika, nap. a.)”

¹⁰ Za analizu te odredbe Zakonika vidi Nicosia, G., *Il processo privato romano II.: La regolamentazione decemvirale*, Torino, 1986., str. 135 sqq.

Dužnici protiv kojih bi bila donesena presuda, ili oni koji bi sami priznali dug, imali su rok od trideset dana za izvršenje obveze prije nego što bi se vjerovniku dopustila ovrha putem *manus iniectio*.¹¹ Sintagma *dies iusti* upućuje na činjenicu da je taj rok određen u skladu s pravom, odnosno povezan s ranim rimskim konceptom onoga što je *iustum*.¹²

Istovjetan rok od trideset dana pojavljuje se i po stanovitom *lex Pinaria de legis actione*, zakonu nepoznatog datuma donošenja, u legisakciji *sacramento*.¹³ Trebalo je proteći trideset dana prije imenovanja suca (*iudex*), pa je time ovaj rok po vanjskim pokazateljima sličan onome kod legisakcije *per conditionem*.¹⁴ Osim toga, tridesetodnevni rok se pojavljuje i u *lex Cicereia de sponsu*, zakonu koji bi se mogao svrstati u drugo stoljeće pr. Kr.¹⁵, u odnosu između vjerovnika i sponzora odnosno fidepromisora koji preuzimaju jamstvo za neku obvezu.¹⁶ Naime, vjerovnik je njima trebao pred svjedocima objaviti koliki je dug za koji se zasniva jamstvo te koliko je sponzora i fidepromisora potrebno. Ako to ne bi napravio, oni bi u roku od trideset dana mogli pokrenuti prethodni postupak za utvrđivanje postojanja navedene izjave.¹⁷ Nadalje, identičan rok pojavljuje se i u *lex Aquilia de damno* iz trećeg stoljeća pr. Kr.¹⁸, koji je uređivao delikt *damnum iniuria datum*.¹⁹ Prilikom utvrđivanja vrijednosti oštećene ili uništene stvari iz trećeg poglavlja ovog zakona u obzir se uzima vrijednost te stvari u proteklih trideset dana.²⁰ Postoji još niz primjera, ali ih nema potrebe ovdje iznositi.²¹

¹¹ Za više o postupku *legis actio per manus iniectioem* vidi Kaser, Hackl, *op. cit.* u bilj. 1, str. 131 *sqq.*

¹² Cf. Berger, A., *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Transactions of the American Philosophical Society, New Series, vol. 43, br. 2, 1953., str. 535.

¹³ GAI. Inst. IV, 15. Taj je zakon nepoznatog datuma i sadržaja, osim što se tiče uvođenja predmetnog roka. Za više o tom zakonu vidi Rotondi, G., *Leges publicae populi romani*, Hildesheim, 1962., str. 472 *sq.*

¹⁴ Odnos roka od trideset dana u legisakcijama *per conditionem* i *sacramento* obrazlaže se poslije u ovom poglavlju.

¹⁵ Za više o tom zakonu vidi Rotondi, *op. cit.* u bilj. 13, str. 477.

¹⁶ Za više o tim oblicima jamstva vidi Kaser, *op. cit.* u bilj. 5, str. 661 *sq.*

¹⁷ GAI. Inst. III, 123.

¹⁸ Za više o tom zakonu vidi Rotondi, *op. cit.* u bilj. 13, str. 241 *sqq.*

¹⁹ Za više vidi Kaser, *op. cit.* u bilj. 5, str. 619 *sqq.*

²⁰ GAI. Inst. III, 218.

²¹ Za pregled upotrebe tog roka u rimskom pravu vidi Düll, R., *Triginta dies*, u: Kaser, M. (ur.), *Festschrift Paul Koschaker*, sv. 1, Weimar, 1939., str. 27 – 41, str. 33 *sqq.*

Očito je kako je rok od trideset dana bio uobičajen u rimskom pravu u cjelini. Općenito govoreći, to je razumljivo s obzirom na opću prisutnost takvog roka u mnogim narodima na sličnom stupnju razvoja u kakvom je bilo rimsko društvo u najstarijim razdobljima rimskog prava.²² Tu je vjerojatno riječ o roku koji je izvorno vezan uz mjesečeve mijene, koje su u primordijalnim zajednicama bile jedno od rijetkih pouzdanih sredstava za mjerenje protoka vremena.²³ Razumljivo je da je kao takav ovaj rok bio raširen u počecima razvoja rimskog prava te da je upotrebljavan i u kasnijim razdobljima.

Međutim, valja primijetiti da se identičan rok pojavljuje u još jednom prastarom rimskom postupku iz područja međunarodnih odnosa. Ta poveznica mogla bi upućivati na određene sadržajne srodnosti tog postupka i legisakcije *per conditionem* i tako pripomoći razumijevanju njezina podrijetla. Riječ je o posebnom postupku objave i započinjanja rata (*bellum iustum*), koji je u razdoblju kraljevstva i u nekim razdobljima Republike bio obvezatan prije započinjanja ratnih aktivnosti.

Objavljivanje rata, zajedno s ostalim srodnim aktivnostima, poput zaključivanja savezničkih sporazuma (*foedera*), ekstradicije i slično, bilo je posvećeno posebnoj vrsti rimskih svećenika, zvanih *fetiales*.²⁴ Dok je Rim bio još uvijek malena zajednica unutar Lacija, događalo se da bi Rimljani došli u prijemor s nekim susjednim narodom. Tu je mogla biti riječ o tomu da su susjedi, primjerice, u pljačkaškom pohodu oteli stanovnike, oduzeli stoku i drugu imovinu ili da nisu u određenom pogledu ispoštovali neki saveznički sporazum i time imovinski oštetili Rimljane i slično. Nakon toga, u skladu s njihovim religioznim shvaćanjima, Rimljanima nije bilo dopušteno odmah krenuti u rat protiv naroda koji ih je bio ošteti. Da bi rat bio opravdan, odnosno da bi bio *bellum iustum*, morale se najprije ispoštovati određene procedure religiozno-pravnog karaktera.²⁵

²² Za više vidi *ibid.*, str. 27 *sqq.*

²³ *Cf. ibid.*, str. 27.

²⁴ Za više o fecijalima vidi Samter, E., *Fetiales*, u: Wissowa, G. (ur.), *Paulys Real-Encyklopädie der classischen Altertumswissenschaft*, sv. VI, Stuttgart, 1909., str. 2259 *sqq.*; Eisenhut, W., *Fetiales*, u: Ziegler, K.; Sontheimer, W. (ur.), *Der kleine Pauly: Lexikon der Antike*, sv. II, Stuttgart, 1967., str. 541 *sq.*; Ferrari, G., *Fetiales*, u: Azara, A.; Eula, E. (ur.), *Novissimo Digesto Italiano*, vol. VII, Torino, 1961., str. 254 *sq.*; Prescendi, F., *Fetiales*, u: Cancik, H.; Schneider, H. (ur.), *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, sv. 4, Stuttgart – Weimar, 1998., str. 496 *sq.*

²⁵ Za više o institutu *bellum iustum* vidi Albert, S., *Bellum iustum*, Kallmünz, 1980., str. 12 *sqq.*; Rüpke, J., *Domi militiae: Die religiöse Konstruktion des Krieges in Rom*, Stutt-

Jedno od važnijih svjedočanstava te procedure prenosi Tit Livije, povjesničar koji je živio na prijelazu iz stare u novu eru (59. g. pr. Kr. – 17. g.). U svojem djelu *Ab urbe condita* Livije taj postupak poprilično detaljno opisuje u LIV. I, 32, 5-14. Po njemu, taj je postupak ustanovio još kralj Numa Pompilije²⁶ i izvorno se sastojao od triju posebnih stadija. Na početku četvorica fecijala, od kojih je jedan predvodnik zvan *pater patratus*, odlaze na granicu s narodom koji je ošteti Rimljane. Tamo se oni posebnim formulama predstavljaju, iznose zahtjeve te zazivaju Jupitera kao svjedoka opravdanosti tih zahtjeva. Istu formulu ponavljaju nakon što prijeđu granicu, kad susretnu prvog stranca, pri ulazu na gradska vrata, i najzad na forumu u gradu kojem objavljuju rat. Strancima je ostavljan rok od trideset dana da ispune navedene zahtjeve. Ta faza postupka zvala se *denuntiatio, rerum repetitio* ili *clarigatio*.²⁷

Ako zahtjevi ne bi bili ispunjeni u roku od trideset dana, fecijali bi se vraćali na granicu zazivajući bogove kao svjedoke nepravdi koja im je učinjena. Taj drugi dio postupka zva se *testatio deorum*. Nakon toga bi se ponovno vratili u

gart, 1990., str. 97 *sq.*; Hausmaninger, H., 'Bellum iustum' und 'iusta causa belli' im älteren römischen Recht, Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht, vol. XI, br. 3-4, 1961., str. 335 – 345; Ziegler, K.-H., *Das Völkerrecht der römischen Republik*, u: Temporini, H.; Haase, W. (ur.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt I*, sv. 2, Berlin – New York, 1972., str. 68 – 114.

²⁶ Preciznosti radi ovdje treba napomenuti da na temelju izvora nije u potpunosti jasno tko je točno uveo instituciju fecijala. Da je to učinio Numa, kako na tom mjestu tvrdi Livije, potvrđuju i neki drugi izvori, poput djela *Ῥωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία* (*Romaikè arhaiología*) Dionizija Halikarnaškog (cca. 60. – 7. g. pr. Kr.) (DIONYS. II, 72, 1) i Plutarhova (cca. 46. – 120. g.) djela *Βίοι Παράλληλοι, Νομᾶ* (*Bioi parálleloi, Nomā*) (PLUT. Num. XII, 3). Međutim, Livije na drugom mjestu tvrdi da fecijali potječu od kralja Tullusa (LIV. I, 24), a potvrda toga postoji i kod Cicerona (106. – 43. g. pr. Kr.), u CIC. Rep. II, 31. U svakom slučaju, taj postupak, u skladu s vremenom vladavine tih kraljeva, ima svoje korijene u 7. st. pr. Kr.

²⁷ Riječ *clarigatio* dolazi od izraza vezanog uz iznošenje zahtjeva na početku tog postupka, *a claritate vocis, a clara voce*. Postoji *pars pro toto* poistovjećivanje naziva *clarigatio* s cijelim postupkom objave rata, što je dakako nepravilno. Za više o *clarigatio* vidi Wissowa, G., *Clarigatio*, u: Wissowa, G., (ur.), *Paulys Real-Encyklopädie der classischen Altertumswissenschaft*, sv. III, Stuttgart, 1899., str. 2627 *sq.*; Donatuti, G., *La 'clarigatio' o 'rerum repetitio' e l'istituto parallelo dell'antica procedura civile romana*, IVRA: rivista internazionale di diritto romano e antico vol. VI, 1955., str. 31 – 46; Volterra, E., 'Clarigatio', u: Azara, A.; Eula, E. (ur.), *Novissimo Digesto Italiano*, vol. III, Torino, 1959., str. 343 *sq.*; Albanese, B., 'Res repetere' e 'bellum indicere' nel rito feziale (*Liv. I,32,5-14*), *Annali del seminario giuridico della Università di Palermo*, vol. XLVI, 2000., str. 6 – 14.

Rim i prepustili odlučivanje o ratu rimskom Senatu. Tamo bi kralj²⁸ Senatu postavio sljedeće pitanje, kako nam prenosi Livije u LIV. I, 32, 11:

‘Quarum rerum, litium, causarum condixit pater patratus populi Romani Quiritium patri patrato Priscorum Latinorum hominibusque Priscis Latinis, quas res nec dederunt nec solverunt nec fecerunt, quas res dari, solvi, fieri oportuit, dic’, inquit ei quem primum sententiam rogabat, ‘quid censes?’^{29, 30}

Ako bi se senatori, te nakon njih i sav narod, odlučili za rat, u daljnjem roku od tri dana od *testatio deorum* poslanik bi ponovno došao do granice s neprijateljskim narodom te bacio koplje sa željeznim vrškom ili zagoreno vatrom pri vrhu na neprijateljsko područje.³¹ Taj stadij zvao se *indictio belli*, i tek njime bi formalno započeo rat između dvaju naroda.

Livije u tom izvještaju navodi kako je *indictio belli*, odnosno formalni početak rata, nastupao nakon trideset i tri dana (*tribus et triginta*) od početka

²⁸ Naravno, za vrijeme kraljevstva. Što se tiče razdoblja Republike, može se pretpostaviti da je netko drugi preuzeo ulogu osobe koja postavlja pitanje Senatu, a to je mogao biti neki senator ili možda netko od fecijala, najvjerojatnije *pater patratus*.

²⁹ U prijevodu: “Što se tiče stvari, sporne imovine, predmeta spora, koje je zahtijevao (*condixit*, nap. a.) *pater patratus* kviritskog rimskog naroda od *patri patrati* starih Latina (*Latini prisci*) i od naroda starih Latina, koje oni nisu predali, tražbine ispunili ni izvršili, a što su trebali predati, ispuniti i izvršiti, govori”, okrećući se prvome kojega bi pitao, “što misliš?”

³⁰ Ovdje treba napomenuti kako se *Latini prisci* navode samo kao primjer te formula ne govori o konkretnom slučaju, već je općenita (cf. Ogilvie, R. M., *A Commentary on Livy, books 1-5*, Oxford, 1965., str. 129).

³¹ Livije u LIV. I, 32, 12 navodi *hastam ferratam aut praeustam sanguineam*. Zbog pridjeva *sanguineus* rimski povjesničar Cassius Dio (cca. 163. – 229. g.) u svojem je djelu *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία (Romaikē historia)* na grčkom uz predmetno koplje naveo riječ *αἱματῶδες (haimatōdes)* (vidi DIO CASS. 71, 33, 3). Taj izraz može se prevesti riječju *krvavo* (vidi unos za *αἱματῶδες* u Liddell, H. G.; Scott, R.; Jones, H. S., *A Greek-English Lexicon*, Oxford, 1940. Dostupno na: <http://www.perseus.tufts.edu>). Time je nastala tradicija po kojoj se smatra da se to koplje umakalo u krv prije bacanja (tako primjerice Hausmaninger, *op. cit.* u bilj. 25, str. 338, i Ziegler, *op. cit.* u bilj. 25, str. 102). Međutim, izgleda da je zapravo bila riječ o drvu, vrste *Cornus sanguinea* (u hrvatskom jeziku poznata kao sviba), za koje se, kao *arbor infelix*, smatralo da ima nadnaravna svojstva koja bi mogla oslabiti neprijatelja. Slično tomu je i željezo smatrano za element nadnaravnih svojstava koji može oslabiti neprijatelja. Naime, bacanje koplja u neprijateljsko područje nije imalo puki simbolični karakter, već je bilo percipirano kao čin s konkretnim nadnaravnim učincima (cf. Ogilvie, *op. cit.* u bilj. 30, str. 135). Korištenje drvenog koplja zagorenog vrha upućivalo bi na postojanje tog postupka još prije željeznog doba (cf. Wiedemann, T., *The Fetiales: A Reconsideration*, *The Classical Quarterly, New Series*, vol. 36, br. 2, 1986., str. 478 – 490, str. 479).

postupka, te pritom te dane naziva *sollemnes*.³² Navod malo zbunjuje jer Livije i na jednom drugom mjestu spominje navedeni postupak, navodeći, međutim, samo trideset dana kao rok.³³ Diskrepancija između roka od trideset i tri dana u jednom i trideset u drugom izvještaju mogla bi se objasniti na sljedeći način. Kao prvo, važno je primijetiti da Livije u prvom stoljeću prije Krista opisuje postupak koji se upotrebljavao u samim počecima rimske države. Njegov izvještaj najvjerojatnije je autentičan, ali je moguće da postoje određene općenite jezične izmjene ili manje pogreške koje su se mogle potkrasti u višestoljetnoj predaji.³⁴

Nadalje, navedeno uređenje postupka objave rata u potpunosti ima smisla jedino u malim okvirima prvotne rimske države. Širenjem rimskog teritorija postalo je iznimno nepraktično za poslanike da tri puta odlaze na neprijateljsku granicu kako bi pravilno započeo *bellum iustum*.³⁵ Zbog toga je s vremenom došlo do određenih promjena u tom postupku, pa je otprilike krajem trećeg stoljeća prije Krista odluka Senata i naroda došla na početak cijelog postupka.³⁶ Stoga je razumljivo da su tri dana, koja su se izvorno upotrebljavala za

³² LIV. I, 32, 9. Pridjev *sollemnes* kojim se opisuje navedeni rok upućuje na njegovu utemeljenost u pravu, sakralnom ili svjetovnom, odnosno njegovo vršenje u skladu s običajima (cf. Berger, *op. cit.* u bilj. 12, str. 710). U tom je smislu Livijeva karakterizacija tog roka (*dies sollemnes*) srodna s prije spomenutom sintagmom *dies iusti* iz Zakonika dvanaest ploča, kojom se označavao tridesetodnevni rok u legisakciji *per manus iniiectionem*.

³³ LIV. I, 22, 5: *bellum* in tricesimum diem *indixerant*.

³⁴ Cf. u tom smislu Ogilvie, *op. cit.* u bilj. 30, str. 128.

³⁵ Tako primjerice McDonald, A. H.; Walbank, F. W., *The Origins of the Second Macedonian War*, *The Journal of Roman Studies*, vol. 27, br. 2, 1937., str. 180 – 207, str. 193; Ogilvie, *op. cit.* u bilj. 30, str. 127.

³⁶ Dotadašnji poredak tekao je sljedećim redom: *res repetuntur*, pa nakon proteka roka od trideset dana *bellum denuntiatur*, zatim *senatus censet*, *populus iubet*, te nakon dodatna tri dana od denuncijacije *bellum indicitur*. Nakon promjene na početku je *senatus censet* i *populus iubet*, zatim *res repetuntur*, te nakon trideset dana *bellum denuntiatur* i *bellum indicitur* (cf. Walbank, F. W., *Roman Declaration of War in the Third and Second Centuries*, *Classical Philology*, vol. 44, br. 1, 1949., str. 15 – 19, str. 15). Osim toga, postupak je promijenjen i tako što se više nije bacalo koplje na neprijateljski teren. Naime, 270. g. pr. Kr. Rimljani su uputili jednog ratnog zarobljenika da kupi komad zemlje pored hrama Bellone, rimske boginje rata. Kao formalno neprijateljska zemlja taj komad zemlje zatim je služio za bacanje koplja i *indictio belli* (vidi Ogilvie, *op. cit.* u bilj. 30, str. 128). Uz to, postupak je tijekom druge polovice trećeg stoljeća pr. Kr. promijenjen i na način da postupak objave i započinjanja rata nisu više obavljali fecijali, nego posebni legati odabrani u Senatu (vidi McDonald, Walbank, *op. cit.* u bilj. 35, str. 193).

razdoblje između *testatio deorum* i *indictio belli* i koja su služila da rimski Senat i narod donesu odluku o započinjanju rata, izgubila svoju funkciju. Tri dana mogla su biti dovoljna za povratak fecijala u Rim, odluku senata i naroda te ponovno vraćanje fecijala na neprijateljsku granicu dok je Rim bio mala zajednica na ograničenom prostoru u središnjoj Italiji. Njegovom ekspanzijom to je postalo praktično neprovedivo. Može se pretpostaviti da je taj detalj možda izgubio svoju relevantnost u tradiciji koja je zacijelo postojala u Rimu i koja je našla svoj put do Livija.³⁷ To bi moglo biti objašnjenje Livijeve nekonzistentnosti u ovom slučaju.

Postoje i drugi izvori koji svjedoče o postupku. Servije Mauro Honorat, gramatičar koji je živio na prijelazu iz 4. u 5. st., u svojem komentaru Vergilijeve Eneide opisuje općenito postupak započinjanja *bellum iustum* jako slično Liviju.³⁸ Nadalje, Dionizije Halikarnaški, grčki povjesničar iz prvog stoljeća pr. Kr., u svojem djelu *Ῥωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία* (*Romaikè arhaiología*) također iznosi opis procedure započinjanja rata koje obavljaju fecijali navodeći rok od trideset dana.³⁹ Objasnjava ga tako što kaže da su poslanici ostavljali po tri roka od deset dana neprijateljskom narodu da ispuni iznesene zahtjeve.⁴⁰ Isti autor opisuje fecijalni postupak i u ratu Rimljana sa Samnitima sa samog početka republikanskog razdoblja.⁴¹ Aulo Gelijs (cca. 125. – iza 180. g.) u XVI. knjizi svojeg djela *Noctes Atticae* prenosi riječi L. Cincija, koji opisuje postupak započinjanja rata Rimljana s plemenom Hermundula⁴² u Augustovu razdoblju, također jako slično Liviju.⁴³

Servije i Livije te Dionizije Halikarnaški u jednom od svoja dva izvještaja opisuju općenito postupak započinjanja rata. S druge strane, drugi Dionizijev izvještaj odnosi se na konkretni rat sa Samnitima, a Gelijev opis odnosi se na rat s Hermundulima. Ovdje stoga treba napomenuti da Livije i Dionizije pišu o tomu kako se u Augustovu razdoblju smatralo da je izgledao fecijalni postupak

³⁷ Ovoj argumentaciji u korist svakako bi išle i neke druge nepreciznosti, poput činjenice da Livije, pišući o riječima koje se izgovaraju u postupku *testatio deorum*, u LIV. I, 32, 9 navodi riječi *bellum ita indicit*, iako *indictio belli* i pravi početak rata zapravo nastupa tek bacanjem koplja.

³⁸ SERV. auct. ad Aen. IX, 52.

³⁹ DIONYS. II, 72.

⁴⁰ DIONYS. II, 72, 8.

⁴¹ DIONYS. XV, 9.

⁴² Vjerojatno je riječ o germanskom plemenu Hermundura (vidi Wiedemann, *op. cit.* u bilj. 31, str. 479, bilj. 5).

⁴³ GELL. XVI, 4.

započinjanja rata u sedmom stoljeću prije Krista, dok se Cincijeve riječi koje prenosi Gelijske odnose na događaje upravo iz Augustova razdoblja.⁴⁴ Servije pak ima vremensku perspektivu od otprilike pet stoljeća nakon Augusta. Potpuno je opravdano da u takvom vremenskom rasponu nastanu određene diskrepancije u izvještajima, koji, međutim, vrlo vjerojatno pripadaju autentičnoj tradiciji koja se prenosila među Rimljanima.⁴⁵

⁴⁴ Wiedemann, *op. cit.* u bilj. 31, str. 479.

⁴⁵ Ovdje se može napomenuti kako u literaturi postoji radikalna teorija čiji predstavnici smatraju da je navedeni fecijalni ritual zapravo krivotvorina izmišljena na Augustov poticaj u kasnom republikanskom razdoblju radi opravdavanja osvajačkih ratova u duhu tobožnje prastare rimske tradicije (tako posebno Rüpke, *op. cit.* u bilj. 25, str. 97 *sqq.*, te Ando, C., *Empire and the Laws of War: A Roman Archaeology*, u: Kingsbury, B.; Straumann, B. (ur.), *The Roman Foundations of the Law of Nations*, Oxford, 2010., str. 30 – 52, str. 34 *sqq.*). Ovdje nema mjesta za detaljnu analizu navedene teorije. Općenito govoreći, mišljenja smo kako bi izvori u pravilu trebalo smatrati autentičnima, osim ako postoje posebno ozbiljni razlozi koji ih dovode u pitanje, kao što bi primjerice bili drugi pouzdaniji izvori. Teško bi se moglo braniti stajalište po kojem se, primjerice, Livijev izvještaj ne može smatrati autentičnim zbog vremenske distance prema događajima koje opisuje ili specifičnih društvenih okolnosti njegova vremena, a da isti argumenti ujedno potpuno ne diskreditiraju bilo kakvu suvremenu analizu istih događaja, kojoj se zacijelo mogu istaknuti u najmanju ruku iste zamjerke. Uostalom, možda upravo analizirana diskrepancija u izvještajima, u kojima se nekad ističe rok od trideset i tri dana, a nekad rok od trideset dana, ukazuje na njihovu autentičnost. Naime, kako je već pojašnjeno, dodatna tri dana izgubila su svoju relevantnost u izmjeni procedure koja je nastupila tijekom vremena ponajprije zbog nepraktičnosti. Međutim, to nigdje u izvorima nije izriječno pojašnjeno, a ipak se navodi rok od trideset i tri dana kao primjenjiv u fecijalnom postupku (*tribus et triginta diebus* u LIV. I, 32, 9). To upućuje na postojanje tradicije koja se prenosila, iako pojedinim autorima možda i nije bila potpuno jasna. Da je Livije u potpunosti izmislio navedeni postupak, kako proizlazi iz gore navedenih djela, uopće ne bi imao razloga navoditi rok od trideset i tri dana, koji nije imao nikakvog smisla u vrijeme Augusta, nego jedino u prvotnim okvirima rimskog grada države. Stoga bi se načelno mogla utvrditi autentičnost postupka *bellum iustum* u skladu s navedenim izvještajima. Početkom drugog stoljeća prije Krista taj postupak vjerojatno je već bio opsoletan (tako Ogilvie, *op. cit.* u bilj. 30, str. 128; Rawson, E., *Scipio, Laelius, Furius and the Ancestral Religion*, *The Journal of Roman Studies*, vol. 63, 1973., str. 161 – 174, str. 166 *sq.* *Contra* Wiedemann, *op. cit.* u bilj. 31, str. 481 *sqq.*). Ponovno se pojavljuje 136. g. pr. Kr. u vezi s Numantinskim ratovima, a novu važnost daje mu Oktavijan 32. g. pr. Kr. prilikom objave rata Kleopatri (za više o objavi rata Kleopatri vidi Reinhold, M., *The Declaration of War against Cleopatra*, *The Classical Journal*, vol. 77, br. 2, 1981., 1982., str. 97 – 103). Obnavljanje fecijalnog postupka u tom razdoblju odvija se u okvirima opće restauracije starih rimskih običaja i ceremonija (vidi Ogilvie, *op. cit.* u bilj. 30, str. 128 *sq.*). Stoga je razumljivo da Livije tom postupku posvećuje znatnu pažnju u svojem djelu *Ab urbe condita*, jer je to vjerojatno bila veoma zanimljiva tema ondašnjim čitateljima.

Sve u svemu, fecijalni postupak objave i započinjanja rata predstavlja tipičnu instituciju u kojoj je sadržan rimski koncept onoga što je *iustum*. Ovo nije univerzalni koncept pravednosti grčkog tipa, jer se stvarao u posebnim okvirima rimskih saveza, *foedera*, i imao uvijek konkretne imovinske okvire.⁴⁶ Drugim riječima, moglo bi se reći da je započinjanje rata u starijim razdobljima rimske države bilo na određeni način vezano uz postizanje imovinske ravnoteže u konkretnim odnosima sa susjednim narodima.⁴⁷ Fecijalna institucija kao takva i uopće koncept pravednog rata ostavili su iznimno relevantan trag u pravu međunarodnih odnosa u cjelokupnoj europskoj civilizaciji.⁴⁸ Međutim, preostaje pitanje je li, unutar okvira rimskog prava, fecijalni postupak objave i započinjanja rata mogao imati utjecaja i na privatno pravo.

Sličnost postupka objave i započinjanja rata s određenim postupcima privatnog prava nije ostala nezamijećena u romanistici. Element koji predstavlja najočitiiju poveznicu između postupaka ponajprije je rok od trideset dana, *dies tricensimus*, koji je postojao u fecijalnom postupku između prvotnog zahtijevanja ispunjenja određenih zahtjeva i objave početka rata. Još su u devetnaestom stoljeću romanisti primijetili tu poveznicu te povlačili paralele s legisakcijskim

⁴⁶ Cf. Wiedemann, *op. cit.* u bilj. 31, str. 478, bilj. 1.

⁴⁷ Možda bi bilo naivno tvrditi da je tu riječ o nekoj inherentnoj sklonosti pravdi koja bi bila tipična za Rimljane. Vjerojatno je riječ o sklopu povijesnih okolnosti koje su dovele do takvog razvoja. Tu je možda temeljni razlog činjenica da je taj postupak nastao u okvirima Lacija, područja na kojem su živjeli narodi koji su po potrebi mogli zaratiti, ali koji su ipak prihvaćali ista božanstva, i među kojima je vrijedio isti *ius fetiale*. U situacijama rata, stoga, moralo se tražiti opravdanje od Jupitera, zajedničkog najvišeg božanstva (vidi Frank, T., *The Import of the Fetial Institution*, *Classical Philology*, vol. 7, br. 3, 1912., str. 335 – 342, str. 340; cf. i Schmidt, A., *Zum internationalen Rechtsverkehr der Römer*, *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung*, vol. 9, 1888., str. 122 – 143, str. 124, bilj. 1). No, koji god bili razlozi, preostaje činjenica da je koncept *bellum iustum*, kao izvorna rimska tvorevina, općenito ostavio iznimno važan trag u europskoj civilizaciji. Ne čudi, stoga, da još grčki povjesničar Polibije iz drugog stoljeća pr. Kr. u svojem djelu *Ἱστορίαι (Historiai)* navodi da su Rimljani uvijek oprezni da ne napadaju susjede bez provokacije te da ulaze u rat samo ako moraju (vidi POLYB. frag. 157.).

⁴⁸ Tako se tipično rimskim može smatrati uređenje po kojem su potrebni posebni razlozi da bi se rat smatrao opravdanim. Uz to, formalnom započinjanju rata po rimskom modelu mora prethoditi procedura postavljanja zahtjeva drugoj strani te se tek nakon njihova neispunjenja mogu započeti ratne aktivnosti. U tom je smislu rimska pravna tradicija ostvarila utjecaj na razvoj teorije međunarodnog ratnog prava u kasnijoj europskoj povijesti. Za prikaz utjecaja rimskih institucija vezanih uz međunarodne odnose na povijest međunarodnog prava općenito vidi Nussbaum, A., *The Significance of Roman Law in the History of International Law*, *University of Pennsylvania Law Review*, vol. 100, 1962., str. 678 – 687.

postupkom. Tako je, primjerice, Danz povezivao fecijalni postupak objave i započinjanja rata s legisakcijom *sacramento*.⁴⁹ Nasuprot tomu, Voigt je primijetio da se u fecijalnom postupku upotrebljava glagol *condico*⁵⁰ te time povezao taj postupak s legisakcijom per *conditionem*.⁵¹ Fusinato je napravio paralele na način da je stadij *repetitio rerum* u fecijalnom postupku povezao sa stadijem *in iure* u legisakcijskom, *testatio deorum* s litiskontestacijom, a *indictio belli* s fazom postupka *apud iudicem*.⁵² I u kasnijoj romanistici postoje teorije koje povezuju fecijalnu objavu i započinjanje rata s legisakcijama. Tako neki autori ističu njezinu srodnost s legisakcijama *sacramento*, *per conditionem* i *per manus iniectioem*⁵³, neki posebno samo sa sakramentalnim legisakcijama⁵⁴, a neki baš s legisakcijom *per conditionem*.⁵⁵

⁴⁹ Danz, H. A. A., *Der sacrale Schutz im römischen Rechtsverkehr*, Jena, 1857., str. 179 *sqq.* U domaćoj doktrini postoji temeljita analiza i kritika teorija koje su postupak *legis actio sacramento in rem* povezivale s primjenom sile i samopomoći kao prvobitnim oblikom pravne zaštite (Petрак, M., *Kritika teorije o samopomoći kao prvobitnom obliku pravne zaštite* (Selbsthilfetheorie), Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, vol. 56, br. 5, 2006., str. 1249 – 1287). Autorova kritika je po našem mišljenju sasvim opravdana, britko argumentirana i utemeljena u izvorima, a s njegovim zaključcima se u potpunosti slažemo. Ovdje se može samo napomenuti kako ovaj rad nema namjeru povezati primjenu sile, samopomoć ili rat kao nasilni čin s rimskim civilnim postupkom, već upućuje na konceptualnu povezanost zahtjeva isključivo iz postupka *legis actio per conditionem* s postupkom objave i započinjanja rata, što se temeljito obrazlaže u nastavku. Područje analize ovog rada stoga je koncentrirano na *legis actio per conditionem* kao civilni postupak konceptualno i sadržajno različit od postupka *legis actio sacramento in rem*, a uz to se određene paralele rade s postupkom koji prethodi ratu i nasilnom činu, te nema izravne poveznice sa samim nasiljem. U tom smislu ovaj rad nije povezan s navedenim teorijama o samopomoći kao ni s njihovom kritikom.

⁵⁰ LIV. I, 32, 11: *condixit pater patratus*.

⁵¹ Voigt, M., *Das jus naturale, aequum et bonum und jus gentium der Römer, zweiter Teil*, Leipzig, 1858., str. 183 *sqq.*; cf. Calore, A., 'Bellum Iustum' e ordinamento feziale, *Diritto e storia*, nuova serie, vol. 4, 2005., tradizione romana (dostupno na: <http://www.dirittoestoria.it>), 2.3.

⁵² Fusinato, G., *Dei Feziali e del diritto feziale: contributo alla storia del diritto pubblico esterno di Roma*, Atti della Reale accademia dei Lincei. Memorie della Classe di scienze morali, storiche e filologiche, vol. 3, br. 13, 1884., str. 522 *sqq.*; cf. Calore, *op. cit.* u bilj. 51, 2.3.

⁵³ Coli, U., *Sul parallelismo del diritto pubblico e del diritto privato nel periodo arcaico di Roma*, *Studia et documenta historiae et iuris*, vol. 4, 1938., str. 68 – 98, str. 83.

⁵⁴ Volterra, E., *L'istituto della 'clarigatio' e l'antica procedura delle 'legis actiones'*, u: *Scritti giuridici in onore di Francesco Carnelutti*, vol. 4 (*diritto pubblico e storia del diritto*), Padova, 1950., str. 244 – 254, str. 251 *sqq.*; Donatuti, *op. cit.* u bilj. 27, str. 46.

⁵⁵ Ogilvie, *op. cit.* u bilj. 30, str. 127. Inače, pregled i kritika navedenih teorija, kao i nekih drugih, može se naći u Calore, *op. cit.* u bilj. 51, 2.3.

Ovdje nema potrebe posebno analizirati navedene teorije. Inače, vjerojatno uopće ne bi trebalo tražiti previše analogija između postupaka u različitim područjima rimskog prava. Tu se lako može pasti u zamku konceptualnog prilagođavanja jednog instituta da bi se uskladio s unaprijed percipiranom srodnošću s nekim drugim institutom. Pažnja se može usmjeriti samo na karakteristike koje odgovaraju analogijama, a različitosti se mogu zanemariti. Razlozi za postojanje tridesetodnevnog roka u legisakcijama možda su bili sasvim prozaični. Moguće je, primjerice, da je riječ o vremenu predviđenom za pronalaženje odgovarajućeg suca (*iudex*) u situaciji teškoće pronalaženja osobe od povjerenja zbog širenja države, rasta broja stanovnika, doseljavanja i slično.⁵⁶

Međutim, objektivno gledajući, ne mogu se zanemariti određene srodnosti fecijalnog postupka objave i započinjanja rata i nekih karakteristika legisakcija. Te poveznice ne znače nužno da je jedan postupak konstruiran izravno po uzoru drugi. Vjerojatnije je da je postojala zajednička tradicija u prapovijesti rimskog društva⁵⁷, kao i sadržajna bliskost religiozno-pravnih temelja na kojima se oba postupka temelje. No, na te poveznice svakako treba obratiti pozornost. Ovdje valja primijetiti da, ako se već traže poveznice s nekom od legisakcija, one najprije postoje upravo u odnosu na legisakciju *per conditionem*. Za ovu tvrdnju postoji više argumenata.

Prvi argument tiče se tridesetodnevnog roka općenito. Naime, iz Gajevih Institucija poznato je kako je taj rok postojao ne samo u legisakciji *per conditionem* nego i u legisakciji *sacramento* na temelju stanovitog *lex Pinaria*.⁵⁸ Stoga u teoriji postoji stajalište kako je taj rok najprije postojao u legisakciji *sacramento* te da je naknadno preuzet u legisakciju *per conditionem* jer se njegova upotreba pokazala korisnom.⁵⁹ U tom slučaju, navodi se, vjerojatnije je da je predmetni fecijalni postupak bio uzor za *legis actio sacramento*. Međutim, cijeli je taj argument na prilično klimavim temeljima. Kao prvo, malo toga je poznato o *lex Pinaria*⁶⁰ i nema nikakvog dokaza da je taj zakon stariji od *lex Silia*, kojim je bila uvedena *legis actio per conditionem*.⁶¹ Nema nekog posebnog opravdanja za

⁵⁶ Tako Nicosia, *op. cit.* u bilj. 6, str. 68 *sqq.*

⁵⁷ Ogilvie, *op. cit.* u bilj. 30, str. 127.

⁵⁸ GAI. Inst. IV, 15.

⁵⁹ Bekker, E. I., *Die Aktionen des römischen Privatrechts*, sv. 1 (*ius civile*), Berlin, 1871., str. 8; Arangio-Ruiz, V., *Istituzioni di diritto romano*, Napoli, 1941., str. 119; Kaser, M., *Das altrömische ius*, Göttingen, 1949., str. 284; Prichard, *op. cit.* u bilj. 6, str. 266.

⁶⁰ Za pretpostavke vidi Rotondi, *op. cit.* u bilj. 13, str. 472 *sq.* i Nicosia, *op. cit.* u bilj. 6, str. 64 *sq.*

⁶¹ Cf. u devetnaestom stoljeću još Baron, J., *Die Conditionen*, Berlin, 1881., str. 210 *sq.*, te poslije Behrends, O., *Der Zwölftafelprozess: Zur Geschichte des römischen Obligationenrechts*, Göttingen, 1974., str. 101 *sq.*

tvrdnju da je rok od trideset dana u legisakciji *per conditionem* uveden po uzoru na legisakciju *sacramento* i moguće je da je bilo i obratno.

Nadalje, gledajući sadržajno, karakter tridesetodnevnog roka kod *lex Pinaria* drukčiji je od onog kod legisakcije *per conditionem*. Naime, u legisakciji *sacramento*, stranke su prije proteka roka polagale *sacramentum*. Tako je predmet spora, *res*, bila na određeni način već *in iudicium deducta*. Tuženik se više nije sam mogao osloboditi obveze, već je jedino priznanjem pred sucem mogao ishoditi osuđujuću presudu za sebe.⁶² Kod postupka *per conditionem*, naprotiv, stranke imaju priliku iskoristiti tih trideset dana za neki dogovor ili nagodbu pa da postupak *apud iudicem* uopće ni ne započne.⁶³ Analogno tomu u fecijalnom postupku nije moralo doći do rata nakon proteka roka od trideset dana od prvog izgovaranja formula na neprijateljskoj granici. Neprijatelji su mogli ispuniti zahtjeve Rimljana te se tako osloboditi opasnosti napada. U tom smislu postoji srodnost tridesetodnevnog roka u legisakciji *per conditionem* s rokom u fecijalnom postupku objave i započinjanja rata, što se ne može reći za rok u sakramentalnoj legisakciji.

Osim toga, u fecijalnoj formuli, u kojoj se traži povratak stvari i ispunjenje drugih zahtjeva od neprijatelja, ne spominje se osnova za tu obvezu. U zahtjevu se samo navodi sljedeće: *res dari, solvi, fieri oportuit*.⁶⁴ Jednako tako, u legisakciji *per conditionem* zahtjev glasi na *dare oportere* i nigdje se ne navodi pravna osnova te obveze.⁶⁵ Drugim riječima, zahtjev je bio apstraktan.^{66, 67} Dakle, i kod

⁶² Tako Pugliese, G., *Il processo civile romano I: Le legis actiones*, Roma, 1961., str. 353, i Saccoccio, A., *Si certum petetur: Dalla condictio dei veteres alle condictiones giustinianee*, Milano, 2002., str. 14, bilj. 29. U istom smislu još Jobbé-Duval, E., *Études sur l'histoire de la procédure civile chez les Romains*, Paris, 1896., str. 117, te novije Cannata, C. A., *Profilo istituzionale del processo privato romano I: Le legis actiones*, Torino, 1980., str. 71 sq.

⁶³ Kaser, Hackl, *op. cit.* u bilj. 1, str. 112.

⁶⁴ U prijevodu: "Predmeti zahtjeva koji su trebali biti predani, ispunjeni i izvršeni." (vidi LIV. I, 32, 11.).

⁶⁵ GAI. Inst. IV, 17b: *Per conditionem ita agebatur: AIO TE MIHI SESTERTIORUM X MILIA DARE OPORTERE: ID POSTULO, AIAS AUT NEGES* (u prijevodu: "Postupak *per conditionem* tekao je ovako: "Tvrdim da si mi dužan predati deset tisuća sestercija. Tražim da to potvrdiš ili zaniječesh").

⁶⁶ To je karakteristika legisakcije *per conditionem* koju je primijetio i pravilno istaknuo poznati njemački pandektist Baron još u 19. st. (vidi Baron, *op. cit.* u bilj. 61, str. 197 sq.), a ona se ističe i u suvremenoj romanistici (vidi Kaser, Hackl, *op. cit.* u bilj. 1, str. 111; Zimmerman, *op. cit.* u bilj. 5, str. 835).

⁶⁷ Apstraktnost kondikcijskog zahtjeva zadržana je i u formularnom postupku, što je omogućilo njegovu primjenu u nizu drugih situacija u klasičnom rimskom pravu. Za više vidi Kaser, *op. cit.* u bilj. 5, str. 597 sq.

fecijalne objave i započinjanja rata i kod legisakcije *per conditionem* osnovno pitanje vezano je uz to je li trenutačna prisutnost određene imovine kod nekih subjekata *iusta*, odnosno postoji li opravdanje za prisutnost određene imovine kod nekih subjekata. To je temeljno i središnje pitanje te zato i jest postavljeno apstraktno. Nije uopće važno zašto je imovina promijenila subjekta, već samo činjenica da se to dogodilo i da za to nema opravdanja. *Legis actio sacramento* je, s druge strane, uvijek bila konkretna. U riječima te legisakcije redovito se morao navesti pravni temelj obveze koja se ima ostvariti.⁶⁸

Stoga, ako se uzme da je postojala zajednička tradicija u rimskom pravu koja bi sadržajno povezivala fecijalnu objavu i započinjanje rata s nekim privatnim postupkom, može se zaključiti da je to najviše došlo do izražaja upravo u odnosu na legisakciju *per conditionem*. Kako je već ranije napomenuto, ta veza ne mora značiti da je postupak *legis actio per conditionem* proizišao izravno iz fecijalne objave i započinjanja rata, niti da on predstavlja modifikaciju toga postupka privatnom pravu. Vjerojatno je riječ o tomu da postoje zajednički temelji te sadržajna bliskost tih dvaju postupaka na konceptualnoj razini.

Osim tridesetodnevnog roka (*dies tricensus*), postoji još jedna karakteristika koja povezuje fecijalni postupak objave i započinjanja rata s legisakcijom *per conditionem*. Riječ je o upotrebi glagola *condico* u fecijalnoj formuli.⁶⁹ Međutim, pitanje etimologije zaslužuje posebnu pažnju te se posebno obrađuje u poglavlju koje slijedi.

3. ETIMOLOGIJA TERMINA *CONDICERE I CONDICTIO*

Rječnički unos glagol *condicere* prevodi kao *dogovoriti se, objaviti ili notificirati*.⁷⁰ Termin *condictio* pojašnjava se kao proklamacija ili objava u terminologiji vezanoj uz religiju, odnosno u pravnom smislu kao formalni restitucijski zahtjev.⁷¹ Međutim, te definicije nisu ništa drugo no pojašnjenja nastala kontekstualnim tumačenjem upotrebljavanja tih termina u izvorima. Za dublju analizu na temelju koje bi se mogli donijeti zaključci bitni za ovaj rad, potrebno je izravno obraditi konkretnu upotrebu tih termina.

⁶⁸ Vidi tako formulu s primjerom delikta krađe (*furtum*) u Arangio-Ruiz, V., *Cours de droit romain (les actions)*, Napoli, 1935., str. 18.

⁶⁹ LIV. I, 32, 11: *condixit pater patratus*.

⁷⁰ Vidi rječnički unos za glagol *con-dico*, 3, *dixi, dictum* u: Lewis, C. T.; Short, C., *A Latin Dictionary*, Oxford, 1879. (dostupno na: <http://www.perseus.tufts.edu>).

⁷¹ Vidi rječnički unos za imenicu *condictio, -ōnis*, f. u Lewis; Short, *op. cit.* u bilj. 70, te du Cange, C. *et al.*, *Glossarium mediae et infimae latinitatis, tomus secundus*, Niort, 1883., str. 487.

Općenito govoreći, izvori u kojima se upotrebljava termin *condicere* i iz njega izvedena imenica *condictio* mogu se ugrubo podijeliti u dvije veće skupine. Jedna skupina obuhvaća upotrebljavanje tih termina u smislu obavijesti, odnosno dogovora o određenom sastanku. Zasebnu skupinu tvore ti izrazi kao *termini technici* pravnog jezika, gdje se odnose na *legis actio per conditionem* ili na kondicije kao pravno sredstvo u formularnom ili ekstraordinarnom postupku u rimskom pravu.⁷²

Latinski izvori ponajprije upućuju na upotrebu termina *condicere* u smislu poziva, odnosno dogovora za određeni sastanak. Razmjerno veći broj dokumentirane upotrebe tog termina označava dogovor, odnosno poziv specifično za večeru (*ad cenam*). Primjeri za to mogu se naći u Plautovim (284. – 184. g. pr. Kr.) komedijama *Menaechmi* i *Stichus*, kao i u fragmentu iz Turpilijeve (umro 104. g. pr. Kr.) komedije *Philopator*.⁷³ Slično ovaj termin upotrebljava i biograf Kornelije Nepot (cca. 100. – nakon 28. g. pr. Kr.) u predgovoru svojeg djela *Liber de excellentibus ducibus exterarum gentium (De viris illustribus)*.⁷⁴ Identična uporaba tog izraza može se naći i kod Cicerona (106. – 43. g. pr. Kr.) u njegovu pismu Lentulu iz 54. g. pr. Kr. te kod Seneke (cca. 1. – 65. g.) u djelu *De brevitate vitae* iz njegovih Dijaloga.⁷⁵ Povjesničar Svetonije (cca. 70. – nakon 122. g.) termin *condicere* upotrebljava u istom smislu u svojim biografijama careva Tiberija i Klaudija.⁷⁶

Postoji i upotreba izraza *condicere* u smislu određenog vremenskog termina kad se stranke trebaju pojaviti pred sudom radi rješenja njihova međusobnog spora. Primjer za takvu upotrebu može se naći u djelu *Noctes Atticae* Aula Gelija, u kojem on citira L. Cincija. U tekstu se nabrajaju razlozi na temelju kojih unovačeni vojnik može izostati unatoč konzulovu pozivu i kao jedan od razloga navodi se *status condictusve dies cum hoste*, odnosno dogovoreni dan (rok,

⁷² Cf. *Thesaurus linguae latinae, editus auctoritate et consilio Academiarum quinque germanicarum Berolinensis Gottingensis Lipsiensis Monacensis Vindobonensis, vol. IV (con-cyulus)*, Leipzig, 1906. – 1909., str. 138 sqq.

⁷³ PLAUT. Men. 124 (čin 1., scena 1.): *ad cenam atque aliquo condicam foras.*; PLAUT. Stich. 432 (čin 3., scena 1.): *eo condixi in symbolam ad cenam.*; TURPIL. Philop. VII, 3: *condixerantque cenam apud me.*

⁷⁴ NEP. praef. 4: *quae non ad cenam eat mercede condictam.*

⁷⁵ CIC. fam. I, 9, 20: *cum mihi condixisset, cenavit apud me.*; SEN. brev. vit. X, 16, 3: *dum veniat condictus tempus cenae.*

⁷⁶ SUET. Tib. 42: *cenam ea lege condixit.*; SUET. Claud. 21: *condictamque cenulam invitare se populum.*

datum) sa suparnikom na sudu.⁷⁷ Jako slična sintagma postoji i u Plautovoj komediji *Curculio*.⁷⁸ Osim toga, još se u Zakoniku dvanaest ploča kao jedan od razloga za neodržavanje parnice na određeni dan navodio *status dies cum hoste*, ali valja napomenuti kako u rekonstrukcijama Zakonika ne postoji riječ *condicere*.⁷⁹

Nadalje, postoji niz primjera u razdoblju od prvog stoljeća poslije Krista i kasnije u kojima se termin *condicere* upotrebljava kao općeniti izraz za dogovor, nevezano uz neki posebni razlog. Tako se taj termin upotrebljava primjerice u Tacitovu (cca. 58. – 120. g.) djelu *De origine et situ Germanorum* (*Germania*), u djelu *Noctes Atticae* Aula Gelija te u Apulejevim (cca. 123. – iza 170. g.) djelima *Metamorphoses* i *Florida*.⁸⁰ Izraz *condicere* u općenitom smislu dogovaranja upotrebljavan je i u patrističkoj literaturi.⁸¹ Ista upotreba zadržana je i u cjelokupnom srednjovjekovnom latinskom jeziku.⁸² Postoje i neki posebni primjeri upotrebe termina *condicere* u drukčijem kontekstu. Tako se u latinskim vrelima mogu naći primjeri upotrebe tog izraza u smislu predodređenosti sudbine⁸³, određene zapovijedi vojnicima⁸⁴ te poduzimanja, odnosno prihvaćanja određenog posla.⁸⁵

Kako se može vidjeti iz ovog prikaza slučajeva u kojima se upotrebljavao izraz *condicere* u latinskom jeziku, on je poglavito upotrebljavan općenito u smi-

⁷⁷ GELL. XVI, 4, 4.

⁷⁸ PLAUT. *Curc.* 5 (čin 1., scena 1.): *si status conductus cum hoste intercedit dies*.

⁷⁹ LXIIT, tab. II, 2. Izvor za impostaciju ovog fragmenta u rekonstrukciju Zakonika dvanaest ploča jest Ciceronovo djelo *De officiis* (vidi CIC. *off.* I, 37.). Izrazi *status dies* odnosno *status* u analognom smislu se javljaju i u P. FEST., p. 315 (*status dies vocatur iudicii causa constitutus*), te u MACROB. *Sat.* I, 16 (*stati qui iudicii causa cum peregrino instituuntur*).

⁸⁰ TAC. *Germ.* 11: *Sic constituunt, sic condicunt: nox ducere diem videtur.*; GELL. XX, 1, 54: *quoniam pactum atque conductum cum rege populi Romani perfide ruperat.*; APUL. *met.* IX, 22: *et insuper conducta vespertina regressione cubiculo facessit.*; APUL. *flor.* 16: *neque Philemon ad conductum venire.*

⁸¹ Vidi TERT. *adv. Marc.* IV, 6: *sub illa utique condicione quae ex utraque parte conducta sit.*; CASSIAN. *conl.* XV, 3, 3: *ad conductum locum, ... ad conducta sepulcra.*; OROS. *hist.* III, 23, 41: *per epistulas se invicem confirmantes coeundi in unum tempus locumque condicunt et bellum adversus Antigonum communibus viribus instruunt.*

⁸² Vidi Niermeyer, J. F.; van de Kieft, C., *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leiden, 1976., str. 238 sq.

⁸³ Vidi SEN. *tranq.* XI, 6: *At qui sciet hoc sibi cum conciperetur statim conductum.*

⁸⁴ Vidi djelo Marka Aneja Lukana *Pharsalia* (*De bello civili*), u: LUCAN. VI, 330: *Sic fatus in ortus Phoebeos condixit iter.*

⁸⁵ Vidi PLIN. *nat. praef.* 6: *Cum hanc operam condicerem, non eras in hoc albo.*

slu dogovora. Posebno je česta upotreba u smislu određivanja vremena nekog sastanka. Takva upotreba postojala je u vrijeme nastanka legisakcije *per conditionem*, za vrijeme daljnjeg postojanja kondikcija u klasičnom i postklasičnom pravu, a zadržala se i u srednjovjekovnom latinskom jeziku. To znači da je taj termin imao svoje značenje u laičkom govoru, a paralelno s tim bio je i tehničkopravni termin posebnog značenja. Ključno je pitanje kako i zašto je taj izraz postao *terminus technicus* pravnog jezika. *Prima facie* moglo bi se činiti da je riječ o pukoj primjeni laičkog termina za dogovor u pravnom kontekstu, koji onda tom posebnom upotrebom dobiva vlastito značenje. No za donošenje valjanog zaključka potrebno je detaljno analizirati izvore koji svjedoče o razlozima preuzimanja termina *condicere* u pravni jezik.

U tu svrhu najsvrsishodnije bilo bi posvetiti se definiciji u Gajevim Institucijama. Pojašnjavajući značenje riječi *condicere*, on u GAI. Inst. IV, 18 navodi sljedeće:

*Condicere autem denuntiare est prisca lingua. Itaque haec quidem actio proprie conditio vocabatur. Nam actor adversario denuntiabat, ut ad iudicem capiendum die XXX. adesset.*⁸⁶

Ovdje Gaj tvrdi kako je *condicere* stari izraz (*prisca lingua*) za obavijest te da se zbog toga tužba o kojoj je riječ opravdano zvala *conditio*, jer je tužitelj obavještavao tuženika da se pojavi pred sudom za trideset dana.

Sextus Pompeius Festus (2. st.) u djelu *De verborum significatu*⁸⁷ iznosi jako sličan opis značenja riječi *condicere*.⁸⁸ Ta definicija preuzeta je i u Justinijanovim Institucijama iz šestog stoljeća, pa tako IUST. Inst. IV, 6, 15 u bitnom dijelu glasi:

*condicere enim est denuntiare prisca lingua.*⁸⁹

⁸⁶ U prijevodu: "Condicere ili objaviti (*denuntiare*) izraz je starog jezika. Otuda se ova tužba pravilno zvala *conditio*; jer je tužitelj objavljivao tuženiku da se pojavi tridesetog dana radi određivanja suca."

⁸⁷ To enciklopedijsko djelo još je u Augustovu razdoblju izradio gramatičar Marko Verije Flak, zatim preradio i skratio Festus, a do danas je ostala sačuvana samo još skraćeni verzija koju je napravio Pavao Đakon u 8. st. (za više vidi Schmidt, P. L., *Sex. Pompeius F.*, u: Cancik, H.; Schneider, H. (ur.), *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, sv. 4, Stuttgart – Weimar, 1998., str. 495 sq. i Phillips, C. R. III, *P. Diaconus*, u: Cancik, H.; Schneider, H. (ur.), *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, sv. 9, Stuttgart – Weimar 2000., str. 440 sq.). Stoga se može s visokom vjerojatnošću pretpostaviti da je definicija iz navedenog djela postojala u Gajevo vrijeme, a i prije.

⁸⁸ P. FEST., p. 64: *Condicere est dicendo denuntiare.*

⁸⁹ U prijevodu: "Condicere znači objaviti (*denuntiare*) na starom jeziku."

U Teofilovoj Parafrazi Justinijanovih Institucija iz istog razdoblja identičan opis postoji na grčkom, gdje se navodi:

*condicere ἐστὶ κατὰ τὴν ἀρχαίαν διάλεκτον τὸ παραγγεῖλαι (condicere estì katà tèn arhaían diálekton tò paraggeílai).*⁹⁰

Teofil ovdje latinsku riječ *condicere* povezuje uz grčki termin *παραγγεῖλαι* (*paraggeílai*).

Definicija jako slična Gajevoj prihvaćena je i u kasnijim razdobljima. Dobar primjer za to predstavljaju latinsko-grčki i grčko-latinski glosari iz kasne antike i ranog srednjeg vijeka. U latinsko-grčkom rječniku Pseudo-Philoxenus, u primjerku iz devetog stoljeća, uz glagol *condico* navodi se grčka riječ *παραγγελῖας* (*paraggelías*).⁹¹ Stoga se jasno vidi da Pseudo-Philoxenus slijedi Teofilovu definiciju. Zauzvrat, u grčko-latinskom rječniku Pseudo-Cyryllusa, u primjerku iz osmog stoljeća, u unosu za grčki termin *παραγγελία* (*paraggelia*) među ostalim se navodi: *condicere est denuntiare prisca lingua*.⁹² Velika sličnost definicija i gramatička analiza cjelokupnog teksta u glosaru Pseudo-Cyryllusa upućuju na to da je preuzeo Gajevu definiciju.⁹³

Nije tajna da su Gajeve Institucije bile uzor za izradu Justinijanovih, a isto tako nije sporno da su one bile temelj za mnoga kasnija djela. Međutim, postavlja se pitanje izvora i značenja Gajeva izvještaja da je izraz *condicere prisca lingua*. Moglo bi se zaključiti kako Gaj jednostavno zna premalo o legisakciji *per conditionem* i terminu *condicere*. On je živio u drugom stoljeću, a opisuje postupak koji se u njegovo vrijeme sigurno nije upotrebljavao gotovo dva stoljeća.⁹⁴ No, da bi se mogao donijeti valjan zaključak o vrijednosti Gajeva izvještaja, potrebno je uzeti u obzir još neke izvore koji upućuju na specifičnu upotrebu termina *condictio*.

⁹⁰ THEOPHIL. ANTEC. IV, 6, 15.

⁹¹ PS.-PHILOX. CGL II, izd. Goetz, 107, 53.

⁹² PS.-CYR. CGL II, izd. Goetz, 394, 15. U prijevodu: “*condicere* znači objaviti (*denuntiare*) na starom jeziku.”

⁹³ Tako Manthe, U., *Stilistische Gemeinsamkeiten in den Fachsprachen der Juristen und Auguren der Römischen Republik*, u: Zimmerman, K. (ur.), *Der Stillbegriff in den Altertumswissenschaften*, Rostock, 1993., str. 69 – 74, str. 69.

⁹⁴ Za više o Gajevu životu vidi općenito Honoré, A. M., *Gaius*, Oxford 1962., str. 1 *sqq.*, a za magistralnu analizu njegovog kapitalnog djela *Institutiones* vidi Nelson, H. L. W., *Überlieferung, Aufbau und Stil von Gai Institutiones*, Leiden, 1981. Upotreba legisakcije *per conditionem* prestala je zajedno s većinom legisakcija uvođenjem formularnog postupka kao redovitog načina postupanja s *lex Iulia iudiciorum privatorum* 17. g. pr. Kr. (vidi Kaser, Hackl, *op. cit.* u bilj. 1, str. 161 *sq.*).

Kao relevantan izvor u ovom smislu pojavljuje se jedan izvještaj iz komentara Vergilijeve Eneide koji je u četvrtom stoljeću izradio Servije Mauro Honorat. U SERV. auct. ad Aen. III, 117 u bitnom dijelu navodi se:

condictio, id est denuntiatio, cum denuntiat ut ante diem tertium quis ad inaugurandum adsit, [...] conditionem in tertium diem.^{95, 96}

Sličan opis postoji i u djelu *Noctes Atticae* Aula Gelija, pa tako GELL. X, 24, 9 glasi:

Sacerdotes quoque populi Romani, cum condicunt in diem tertium, 'die perendini' dicunt.^{97, 98}

U navedenim izvorima riječ je o sljedećem. Auguri su, kao posebna vrsta rimskih svećenika, od najstarijeg razdoblja rimske države imali zadatak tumačenja auspicija, održavanje *disciplinae augurale* itd.⁹⁹ Jedna od obveza članova

⁹⁵ U prijevodu: “*condictio*, odnosno *denuntiatio*, kad se daje obavijest da se pristupuje na inauguraciji prije isteka trećeg dana, [...] *condictio* za treći dan.”

⁹⁶ Važno je primijetiti da definicija riječi *condictio* u djelu *De verborum significatu* u P. FEST., p. 66, glasi: *Condictio in diem certum eius rei, quae agitur, denuntiatio*. U djelu *Romanarum antiquitatum libri decem* iz 1603. godine autor Ioannes Rosinus prenosi Festusove riječi nešto drukčije i naglašava baš treći dan na koji se odnosi kondikcija, pa navodi: *Condictio in diem tertium eius rei, quae agitur, denuntiatio* (vidi Rosinus, I., *Romanarum antiquitatum libri decem*, Basel, 1603., str. 419). Zbog toga neki autori povezuju tu definiciju s izvještajem iz navedenih djela (tako Manthe, *op. cit.* u bilj. 93, str. 69; Linderski, J., *The Augural Law*, u: Temporini, H.; Haase, W. (ur.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II*, sv. 16., polusv. 3 (*Principat*), Berlin – New York, 1986., str. 2146 – 2312, str. 2220, bilj. 280). Valja voditi računa o tomu da Manthe navodi citat u kojem se navodi *diem certum*, a Linderski *diem tertium*. Inače, Festusovu definiciju klasični filolog Richard August Reitzenstein (1861. – 1931.) pripisao je klasičnom pravniku Gaju Ateju Kapitu, a Strzelecki ju je svrstao među fragmente Kapitova djela *Libri de iure augurali* (CAP. Suppl. fr. 76) (vidi Strzelecki, W. (ur.), *C. Atei Capitonis fragmenta*, Leipzig, 1967., str. 53 sq.; Linderski, *op. cit.* u ovoj bilj., str. 2220).

⁹⁷ U prijevodu: “Svećenici rimskog naroda, također, kad kondiciraju (pozivaju, nap. a.) za treći dan, to zovu *die perendini*.”

⁹⁸ *Perendinus* je inače pridjev koji označava treći dan računajući od tekućeg dana, odnosno dan koji dolazi iza sutrašnjeg dana (vidi unos za *përendënis*, a, um u Lewis, Short, *op. cit.* u bilj. 70).

⁹⁹ Za više o augurima vidi kapitalno djelo o auguralnom pravu Catalano, P., *Contributi allo studio del diritto augurale I*, Torino, 1960., zatim Briquel, D., *Augures*, u: Cancik, H.; Schneider, H. (ur.), *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, sv. 2, Stuttgart – Weimar, 1997., str. 279 sqq.; Eisenhut, W., *Augures*, u: Ziegler, K.; Sontheimer, W. (ur.), *Der kleine Pauly: Lexikon der Antike*, sv. I, Stuttgart, 1964., str. 734 sqq.; de Robertis, F. M., *Augures*, u: Azara, A., Eula, E. (ur.), *Novissimo Digesto Italiano*, vol. I/2, Torino, 1958., str. 1541; Wissowa, G., *Augures*, u: Wissowa, G. (ur.), *Paulys Re-*

auguralnog kolegija bila je i prisustvovanje inauguracijama novih svećenika, ceremonija i posvećenih mjesta, *loca*.¹⁰⁰ *Pontifex maximus* stoga je trebao osigurati prisutnost auguralnog kolegija na inauguracijama. Međutim, on za to nije imao potrebne ovlasti jer im nije bio formalno nadređen i nije imao *imperium*.¹⁰¹ U tu svrhu stoga mu je bilo dodijeljeno posebno obvezujuće sredstvo, *conductio*. Augurima je na temelju te *conductio* bilo obvezno prisustvovati na inauguracijama, a ako se ne bi podvrgnuli tom pozivu, bili bi obvezni platiti određenu kaznu.¹⁰²

U tom kontekstu *conductio* nije samo obično *dicere, indicere*, pa ni obična *denuntiatio*, obavijest o sastanku.¹⁰³ *Condictio* se u tom kontekstu pojavljuje kao pravno sredstvo obvezujuće naravi koje zahtijeva prisutnost nekih subjekata na određenom mjestu u određeno vrijeme. Ono je snažno ukorijenjeno u rimsku auguralnu religioznu sferu.¹⁰⁴ Kao takvo je bez sumnje puno starije od

al-Encyklopädie der classischen Altertumswissenschaft, sv. II, Stuttgart, 1896., str. 2313 sqq.

¹⁰⁰ Linderski, *op. cit.* u bilj. 96, str. 2221 sq. Za više o postupku *inauguratio* vidi Catalano, *op. cit.* u bilj. 99, str. 211 sqq.; Latte, K., *Römische Religionsgeschichte*, München, 1992., str. 403.

¹⁰¹ Za analizu povijesnog razdvajanja instituta *imperium* i *auspicium* vidi Tassi Scandone, E., 'Auspicium' o 'augurium Romuli'? *Sul problema del rapporto tra 'auspicium' ed 'imperium'*, u: *Iuris vincula: studi in onore di Mario Talamanca*, Napoli, 2001., str. 151 – 196, str. 153 sqq.

¹⁰² Gladigow, B., *Condictio und Inauguratio: Ein Beitrag zur Römischen Sakralverfassung*, *Hermes*, vol. 98, br. 3, 1970., str. 369 – 379, str. 378; Linderski, *op. cit.* u bilj. 96, str. 2220 sqq.; Manthe, *op. cit.* u bilj. 93, str. 69. Valja napomenuti kako Gladigow smatra da se *conductio* upotrebljavala samo za inauguraciju dviju kategorija svećenika, *flamines* i *rex sacrorum*, a da Linderski tvrdi kako je moguće da se upotrebljavala i za inauguraciju drugih svećenika te ceremonija i *loca*.

¹⁰³ Norden, E., *Die altrömischen Priesterbüchern*, Stuttgart – Leipzig, 1995., str. 75; Gladigow, *op. cit.* u bilj. 102, str. 377 sqq.

¹⁰⁴ Kipp, T., *Condictio*, u: Wissowa, G. (ur.), *Paulys Real-Encyklopädie der classischen Altertumswissenschaft*, sv. IV, Stuttgart, 1901., str. 847; Forcellini, E. et al., *Lexicon totius latinitatis, tomus I*, Padova, 1940., str. 761; Manthe, *op. cit.* u bilj. 93, str. 69; Norden, *op. cit.* u bilj. 103, str. 75; Manthe, U., *Geschichte des römischen Rechts*, München, 2000., str. 64 sq. Za temeljitu analizu utjecaja auguralnog prava i postupka inauguracije na rimski civilni postupak *legis actio sacramento in rem* vidi posebno Petrak, *op. cit.* u bilj. 49, str. 1281 sqq. U navedenom djelu se upotreba štapa kao sredstva za ostvarivanje ritualne vlasti u postupku inauguracije povezuje s upotrebom štapa u legisakciji *sacramento in rem*, temeljem čega se upućuje na to da je i ta upotreba bila srodnog ritualnog karaktera, a ne atavizam zaostao od vremena kad se pravna zaštita ostvarivala upotrebom sile i samopomoći, što je stav teoretičara koje autor u citiranom radu argumentirano i utemeljeno kritizira. U svakom slučaju, činjenica da je upotreba ritualnog štapa u auguralnom postupku najvjerojatnije utjecala na

kondikcije kao privatnopravnog sredstva i u najstarijim razdobljima rimskog privatnog prava.¹⁰⁵ U tom smislu zaista se može reći da kao termin pripada u *prisca lingua*.

Na temelju navedenog Gajev izvještaj da je *condicere prisca lingua* može se promatrati u potpuno novom svjetlu. Gaj, inače dobar pravni povjesničar, zacijelo ne bi bez razloga upućivao na arhaičnost tog termina. Upućivanje na starost termina *condicere* sigurno se nije odnosilo na njegovu upotrebu u smislu poziva na večeru, običnog dogovora, itd. Kao što je jasno iz prethodno analiziranih izvora, takva upotreba tog termina postojala je i za vrijeme Gaja, kao i prije i poslije njegova vremena, te se stoga ne može smatrati arhaičnom iz Gajeve perspektive. Podudarnost njegova izvještaja s drugim izvorima iz istog vremena upućuje na to da je najvjerojatnije postojao zajednički izvor, gramatička i pravna tradicija, iz kojeg su različiti autori crpili inspiraciju.¹⁰⁶ Stoga Gaj riječima *prisca lingua*, možda i ne znajući za posebni aspekt arhaičnosti tog izraza na koji je prethodno upozoreno, upućuje na njega posredovanjem tradicije koja je još postojala u njegovo vrijeme.

Veza između termina *condictio* u pravnom smislu i njegove upotrebe u auguralnom pravu je u najmanju ruku terminološka.¹⁰⁷ Inače nije rijetka pojava da termini iz rimskog religioznog jezika prijeđu u privatnopravnu terminologiju.¹⁰⁸ U kontekstu kondikcije to ima to više smisla što se već u auguralnoj upotrebi očituje njezina obvezatnost i prisilni, dakle moglo bi se reći u određenom smislu i pravni karakter. Na kraju, ovdje se može istaknuti i upotreba termina *condico* u fecijalnom postupku objave i započinjanja rata, koji je već prije istaknut u dijelu koji se bavi tridesetodnevnom rokom (*dies tricensimus*). To samo potvrđuje snažnu intrinzičnu vezu između termina i koncepta *condictio* te ranog rimskog religioznog života.

oblikovanje rimskog civilnog postupka, konkretno legisakcije *sacramento in rem*, je snažan argument u korist tvrdnje da auguralna *condictio* kao također jedan element auguralnog prava i postupka ima sadržajnu i konceptualnu vezu s legisakcijom *per conditionem*, kako se iznosi u ovom radu.

¹⁰⁵ Manthe, *op. cit.* u bilj. 93, str. 69.

¹⁰⁶ U tom smislu Norden, *op. cit.* u bilj. 103, str. 75, 284, i Gladigow, *op. cit.* u bilj. 102, str. 378.

¹⁰⁷ Gladigow, *op. cit.* u bilj. 102, str. 379.

¹⁰⁸ Norden, *op. cit.* u bilj. 103, str. 75. Za prisutnost rimskih religioznih termina u pravnom jeziku općenito vidi Latte, K., *Religiöse Begriffe im frührömischen Recht*, Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung, vol. 76, 1950., str. 47 – 61.

4. ZAKLJUČNE NAPOMENE

Analizirane karakteristike legisakcije *per conductionem* iz Gajeva izvještaja, tridesetodnevni rok i terminologija povezuju taj postupak s postupkom objave rata (*bellum iustum*) na formalnoj i materijalnoj razini. Formalne poveznice bile bi one koje se odnose na vanjsku sličnost tih postupaka, i takve postoje dvije. Prva formalna poveznica je rok od trideset dana, *dies tricenisimus*, koji je postojao u obama postupcima. U fecijalnom postupku trebao je proteći rok od trideset dana od iznošenja određenih zahtjeva neprijateljskom narodu do započinjanja rata.¹⁰⁹ U legisakciji *per conductionem*, pak, rok od trideset dana trebao je proteći od prvog pojavljivanja stranaka pred magistratom do početka suđenja *apud iudicem*. Osim roka, formalna poveznica dvaju postupaka bila bi i terminologija. Naime, iznošenje zahtjeva se u obama slučajevima u izvorima izražava terminom *condicere*, odnosno *condictio*.

Materijalne poveznice između tih dvaju postupaka odnose se na sadržajne podudarnosti koje postoje između zahtjeva koji se u njima iznose, i njih se također mogu nabrojiti dvije. Kao prvo, karakter tridesetodnevnog roka sadržajem je vrlo sličan u obama postupcima. On je i u fecijalnom postupku objave i započinjanja rata i u legisakciji *per conductionem* ostavljao strani prema kojoj je zahtjev postavljen mogućnost ispunjenja tog zahtjeva. Iako se rok od trideset dana pojavljuje i na drugim mjestima u rimskom privatnom pravu, nigdje nema takav karakter kao kod legisakcije *per conductionem*. Druga sadržajna podudarnost odnosi se na apstraktnost zahtjeva u obama postupcima. U fecijalnom se postupku prije objavljivanja rata iznose zahtjevi za predajom određenih stvari i ispunjenjem određenih tražbina. No, posebno se ne navode konkretne osnove tih zahtjeva, već se samo ističe njihova pravednost.¹¹⁰ Kako je već napomenuto, koristi se apstraktni izraz *res dari, solvi, fieri oportuit*.¹¹¹

¹⁰⁹ Izvorno, najvjerojatnije, taj je rok iznosio trideset i tri dana, kako je već prije pojašnjeno u poglavlju posvećenom tridesetodnevnom roku (*dies tricenisimus*). Međutim, do uspostavljanja legisakcije *per conductionem* vjerojatno je već dulje vrijeme bio primjenjivan isključivo rok od trideset dana.

¹¹⁰ U zazivu Jupitera kao svjedoka zahtjeva u formuli se poziva na kažnjavanje samih fecijala koji iznose zahtjev ako je on postavljen *iniuste et impieque*, odnosno protivno pravu i religiji. Nakon što prozvani narod ne ispuni zahtjev, u formuli se ističe kako je taj narod *iniustum* (vidi LIV. I, 32, 7-10.).

¹¹¹ LIV. I, 32, 11. Inače, riječ *oportere* upućuje na obvezu ispunjenja u skladu s pravom (cf. Berger, *op. cit.* u bilj. 12, str. 609 sq., te posebno analizu u Kaser, M., *Oportere und ius civile*, Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung, vol. 83, 1966., str. 1 – 46).

Jednako tako je zahtjev u legisakciji *per conditionem* apstraktan. Ne navodi se pravna osnova obveze, već samo činjenica da je tuženik dužan ispuniti zahtjev, *dare oportere*.¹¹²

Obrazložene poveznice ne upućuju nužno na to da je legisakcijski postupak *per conditionem* rađen izravno po uzoru na fecijalnu proceduru objave i započinjanja rata. Kako je već ranije napomenuto, vjerojatnije je da je riječ o zajedničkoj tradiciji dvaju postupaka i njihovoj dubokoj ukorijenjenosti u religiozno-pravne predodžbe ranog rimskog društva.¹¹³ Drugim riječima, tri-desetodnevni rok, kao i termini *condicere* odnosno *condictio*, najvjerojatnije su u ranom rimskom religiozno-pravnom kontekstu imali određeno značenje zbog kojeg su bili preuzeti u oba postupka.

Preostaje pitanje što točno predstavlja relevantni religiozno-pravni okvir unutar kojeg su nastala i odvijala se oba postupka. Ovdje se može istaknuti kako je *ius fetiale* nastao među narodima unutar Lacija koji su štovali ista božanstva i koji su stoga bili podvrgnuti istim pravilima međusobnih odnosa.¹¹⁴ Ta pravila podrazumijevaju i zajedničke predodžbe pravednosti, odnosno onoga što je *iustum*. To potvrđuju riječi u formulama koje su se izgovarale prije započinjanja rata.¹¹⁵ Konkretno to znači da se, barem u načelnoj ideji, rat objavljivao samo kad bi Rimljani imali opravdan imovinski zahtjev prema susjednom narodu koji ne bi na miran način bio ispunjen. To su u počecima primjene ovog instituta najčešće bili slučajevi kad bi susjedni narod kod sebe imao neke stvari bez opravdanja, koje inače pripadaju Rimljanima. Na temelju toga može se zaključiti da je postupak objave i započinjanja rata snažno povezan s rimskim konceptom onoga što je *iustum*.

S druge strane, legisakcija *per conditionem* također je snažno povezana s navedenim konceptom. Kako je već napomenuto, temeljno obilježje tog postupka je apstraktnost, odnosno pozivanje na obvezu povrata bez navođenja pravne osnove. U tom smislu je neopravdanost zadržavanja određene imovinske cjeline kod određenog subjekta, odnosno neusklađenost s konceptom onoga što je *iustum*, njegova definirajuća karakteristika i opća pretpostavka koja mora biti ispunjena za njegovu primjenu. To je vidljivo u području primjene te legisakcije.

¹¹² GAI. Inst. IV, 17b.

¹¹³ Tu tvrdnju snažno podupire analizirana upotreba termina *condictio* u auguralnom jeziku, provedena u poglavlju posvećenom etimologiji termina *condicere* i *condictio*.

¹¹⁴ Cf. Frank, *op. cit.* u bilj. 47, str. 340.

¹¹⁵ LIV. I, 32, 7-10. Te riječi uključuju *iniuste* et *impieque*, odnosno protivnost pravu i religiji, te karakteriziranje naroda koji ne izvrši zahtjev kao *iniustus*.

U romanistici je nesporno da se postupak *legis actio per conditionem* upotrebljavao za obveze koje proizlaze iz neformalnog zajma (*mutuum*), plaćanja neduga (*indebiti solutio*), stipulacije (*stipulatio certi*), ekspensilacije (*expensilatio*) te delikta krađe (*furtum*).^{116, 117} *Mutuum* je pravni posao koji nije mogao imati pravnu zaštitu temeljenu na formi u kojoj je nastajao jer je bio neformalan. *Stipulatio* i *expensilatio* apstraktni su načini zasnivanja obveze, te je zbog toga nemoguće uputiti na pravnu osnovu na kojoj su utemeljeni. Kod *indebiti solutio*, odnosno plaćanja neduga, očito postoji neopravdanost zadržavanja isplate koja je obavljena bez pravne osnove.¹¹⁸ Naposljetku, i kod delikta krađe (*furtum*) jasna je utemeljenost zahtjeva u neopravdanosti zadržavanja ukradene stvari.¹¹⁹ U svim tim primjerima neopravdanost zadržavanja određene imovinske cjeline kod određenog subjekta jedini je ili glavni kriterij postojanja obveze povrata. Zbog toga je za te slučajeve predviđen upravo postupak *legis actio per conditionem*, u kojem se navodi samo činjenica dugovanja, neovisno o načinu nastanka, te je povrat zapravo puko usklađivanje s konceptom onoga što je *iustum*.

¹¹⁶ Kaser, Hackl, *op. cit.* u bilj. 1, str. 112.

¹¹⁷ *Mutuum* je neformalni zajam koji nastaje kad zajmodavac preda određenu količinu novca ili drugih zamjenjivih stvari zajmoprimcu te mu on postaje dužan nakon određenog vremena vratiti istu količinu iste vrste predanih stvari (za više vidi Kaser, *op. cit.* u bilj. 5, str. 530 *sqq.*). *Indebiti solutio* jest plaćanje neduga u zabludi, na temelju kojeg platitelj može zahtijevati od primatelja isplate povrat plaćenog iznosa (za više vidi *ibid.*, str. 596). *Stipulatio* je formalistički verbalni kontrakt (za više vidi *ibid.*, str. 538 *sqq.*, te u domaćoj literaturi Karlović, T., *Neka razmatranja o nastanku stipulacijske obveze*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, vol. 62, br. 3, 2012., str. 901 – 928), a *expensilatio* literalni kontrakt (za više vidi Kaser, *op. cit.* u bilj. 5, 543 *sqq.*). *Furtum* je delikt civilnog prava koji nastaje namjernim protupravnim prisvojenjem tuđe pokretne stvari počinjenim iz koristoljublja (za više vidi *ibid.*, str. 614 *sqq.*, te u domaćoj literaturi Jaramaz-Reskušić, I., *Krađa u rimskom pravu: delictum publicum i delictum privatum*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, vol. 57, br. 2, 2007., str. 313 – 352).

¹¹⁸ To je poveznica između neformalnog zajma (*mutuum*) i plaćanja neduga (*indebiti solutio*), koju ističe i Gaj u GAI. III, 91: *Is quoque, qui non debitum accepit ab eo, qui per errorem solvit, re obligatur; nam proinde ei condici potest SI PARET EUM DARE OPOR-TERE, ac si mutuum accepisset* (u prijevodu: “Ako netko primi nedug od onoga koji mu ga u zabludi isplati, obvezan je na povrat. Na osnovu toga može kondicirati riječima: žako se utvrdi da je obvezan predati’, kao da je primio zajam.”).

¹¹⁹ Općenito govoreći, upotreba kondicije kod delikta krađe (*furtum*) ipak je u određenoj mjeri atipična, posebno zbog toga što su konkurentno dostupne još dvije tužbe, *reivindicatio* i *actio furti* (cf. GAI. Inst. IV, 4). Za više o kondiciji kod delikta krađe (*furtum*) u formularnom postupku vidi Pika, W., *Ex causa furtiva condicere im klassischen römischen Recht*, Berlin, 1988.

Sve u svemu, provedena analiza pruža jedan novi aspekt na podrijetlo postupka *legis actio per conditionem*. Određene poveznice s postupkom objave i započinjanja rata zapravo upućuju na duboku uronjenost tog postupka u rane rimske religiozno-pravne predodžbe, posebno koncept onoga što je *iustum*, te načine njegova ostvarivanja. Na kraju se može istaknuti kako je i u perspektivi daljnjeg razvoja kondikcijskih zahtjeva taj koncept uvijek imao iznimno važnu ulogu.¹²⁰ U tom smislu podrijetlo postupka *legis actio per conditionem* ključan je element razumijevanja kondikcijskih zahtjeva općenito, u rimskom pravu kao i u njegovoj recepciji.

LITERATURA

- Albanese, B., 'Res repetere' e 'bellum indicere' nel rito feziale (*Liv. I, 32, 5-14*), *Annali del seminario giuridico della Università di Palermo*, vol. XLVI, 2000., str. 6 – 14.
- Albert, S., *Bellum iustum*, Kallmünz, 1980.
- Ando, C., *Empire and the Laws of War: A Roman Archaeology*, u: Kingsbury, B.; Straumann, B. (ur.), *The Roman Foundations of the Law of Nations*, Oxford, 2010., str. 30 – 52.
- Arangio-Ruiz, V., *Cours de droit romain (les actions)*, Napoli, 1935.
- Arangio-Ruiz, V., *Istituzioni di diritto romano*, Napoli, 1941.
- Azara, A.; Eula, E. (ur.), *Novissimo Digesto Italiano*, vol. I/2 (1958.), vol. III (1959.) i vol. VII (1961.), Torino.
- Baron, J., *Die Conditionen*, Berlin, 1881.
- Behrends, O., *Der Zwölf Tafelprozess: Zur Geschichte des römischen Obligationenrechts*, Göttingen, 1974.
- Bekker, E. I., *Die Aktionen des römischen Privatrechts*, sv. 1 (*ius civile*), Berlin, 1871.
- Berger, A., *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Transactions of the American Philosophical Society, New Series, vol. 43, br. 2, 1953.
- Calore, A., 'Bellum Iustum' e ordinamento feziale, *Diritto e storia*, nuova serie, vol. 4, 2005., tradizione romana (dostupno na: <http://www.dirittoestoria.it>).
- Cancik, H.; Schneider, H. (ur.), *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, sv. 2 (1997.), sv. 4 (1998.) i sv. 9 (2000.), Stuttgart – Weimar.

¹²⁰ Za pregled tog razvoja, s uputama na izvore i daljnju literaturu, vidi Zimmerman, *op. cit.* u bilj. 5, str. 834 *sqq.*

- du Cange, C. et al., *Glossarium mediae et infimae latinitatis, tomus secundus*, Niort, 1883.
- Cannata, C. A., *Profilo istituzionale del processo privato romano I: Le legis actiones*, Torino, 1980.
- Catalano, P., *Contributi allo studio del diritto augurale I*, Torino, 1960.
- Coli, U., *Sul parallelismo del diritto pubblico e del diritto privato nel periodo arcaico di Roma*, *Studia et documenta historiae et iuris*, vol. 4, 1938., str. 68 – 98.
- Danilović, J., *Legisactio per conditionem i njeno poreklo*, u: Stojčević, D. (ur.), *Zbornik radova iz pravne istorije posvećen Albertu Vajsu*, Beograd, 1966., str. 75 – 89.
- Danz, H. A. A., *Der sacrale Schutz im römischen Rechtsverkehr*, Jena, 1857.
- Donatuti, G., *La 'clarigatio' o 'rerum repetitio' e l'istituto parallelo dell'antica procedura civile romana*, *IVRA: rivista internazionale di diritto romano e antico* vol. VI, 1955., str. 31 – 46.
- Düll, R., *Triginta dies*, u: Kaser, M. (ur.), *Festschrift Paul Koschaker*, sv. 1, Weimar, 1939., str. 27 – 41.
- Eisner, B.; Horvat, M., *Rimsko pravo*, Zagreb, 1948.
- Forcellini, E. et al., *Lexicon totius latinitatis, tomus I*, Padova, 1940.
- Frank, T., *The Import of the Fetial Institution*, *Classical Philology*, vol. 7, br. 3, 1912., str. 335 – 342.
- Fusinato, G., *Dei Feziali e del diritto feziale: contributo alla storia del diritto pubblico esterno di Roma*, *Atti della Reale accademia dei Lincei. Memorie della Classe di scienze morali, storiche e filologiche*, vol. 3, br. 13, 1884.
- Gladigow, B., *Condictio und Inauguratio: Ein Beitrag zur Römischen Sakralverfassung*, *Hermes*, vol. 98, br. 3, 1970., str. 369 – 379.
- Hausmaninger, H., *'Bellum iustum' und 'iusta causa belli' im älteren römischen Recht*, *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, vol. XI, br. 3-4, 1961., str. 335 – 345.
- Honoré, A. M., *Gaius*, Oxford 1962.
- Jaramaz-Reskušić, I., *Krada u rimskom pravu: delictum publicum i delictum privatum*, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 57, br. 2, 2007., str. 313 – 352.
- Jobbé-Duval, E., *Études sur l'histoire de la procédure civile chez les romains*, Paris, 1896.
- Karlović, T., *Neka razmatranja o nastanku stipulacijske obveze*, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 62, br. 3, 2012., str. 901 – 928.
- Kaser, M., *Das altrömische ius*, Göttingen, 1949.

- Kaser, M., *Das römische Privatrecht, erster Abschnitt (das altrömische, das vorklassische und klassische Recht)*, München, 1971.
- Kaser, M., *Oportere und ius civile*, Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung, vol. 83, 1966., str. 1 – 46.
- Kaser, M.; Hackl, K., *Das römische Zivilprozessrecht*, München, 1996.
- Latte, K., *Religiöse Begriffe im frührömischen Recht*, Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung, vol. 76, 1950., str. 47 – 61.
- Latte, K., *Römische Religionsgeschichte*, München, 1992.
- Lewis, C. T.; Short, C., *A Latin Dictionary*, Oxford, 1879. (dostupno na: <http://www.perseus.tufts.edu>).
- Liddell, H. G.; Scott, R.; Jones, H. S., *A Greek-English Lexicon*, Oxford, 1940. (dostupno na: <http://www.perseus.tufts.edu>).
- Linderski, J., *The Augural Law*, u: Temporini, H.; Haase, W. (ur.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II*, sv. 16., polusv. 3 (*Principat*), Berlin – New York, 1986., str. 2146 – 2312.
- Manthe, U., *Geschichte des römischen Rechts*, München, 2000.
- Manthe, U., *Stilistische Gemeinsamkeiten in den Fachsprachen der Juristen und Auguren der Römischen Republik*, u: Zimmerman, K. (ur.), *Der Stillbegriff in den Altertumswissenschaften*, Rostock, 1993., str. 69 – 74.
- McDonald, A. H.; Walbank, F. W., *The Origins of the Second Macedonian War*, *The Journal of Roman Studies*, vol. 27, br. 2, 1937., str. 180 – 207.
- Nelson, H. L. W., *Überlieferung, Aufbau und Stil von Gai Institutiones*, Leiden, 1981.
- Nicosia, G., *Il processo privato romano II.: La regolamentazione decenvirale*, Torino, 1986.
- Nicosia, G., *La legis actio per conditionem e la novità dell'intervallo dei trenta giorni*, *Annali del seminario giuridico dell'università degli studi di Palermo*, vol. LIII, 2009., str. 55 – 70.
- Niermeyer, J. F.; van de Kieft, C., *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leiden, 1976.
- Norden, E., *Die altrömischen Priesterbüchern*, Stuttgart – Leipzig, 1995.
- Nussbaum, A., *The Significance of Roman Law in the History of International Law*, *University of Pennsylvania Law Review*, vol. 100, 1962., str. 678 – 687.
- Ogilvie, R. M., *A Commentary on Livy, books 1-5*, Oxford, 1965.
- Petrak, M., *Kritika teorije o samopomoći kao prvobitnom obliku pravne zaštite (Selbsthilfetheorie)*, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 56, br. 5, 2006., str. 1249 – 1287.

- Pika, W., *Ex causa furtiva condicere im klassischen römischen Recht*, Berlin, 1988.
- Prichard, A. M., *The Origin of the 'legis actio per condictionem'*, u: Guarino, A., Labruna, L. (ur.), *Syntelesia Vincenzo Arangio-Ruiz*, Napoli, 1964., str. 260 – 268.
- Pugliese, G., *Il processo civile romano I: Le legis actiones*, Roma, 1961.
- Rawson, E., *Scipio, Laelius, Furius and the Ancestral Religion*, *The Journal of Roman Studies*, vol. 63, 1973., str. 161 – 174.
- Reinhold, M., *The Declaration of War against Cleopatra*, *The Classical Journal*, vol. 77, br. 2, 1981., 1982., str. 97 – 103.
- Robbe, U., *La legis actio per condictionem*, *Studi urbinati* vol. XVII, 1939., str. 1 – 52.
- Rosinus, I., *Romanarum antiquitatum libri decem*, Basel, 1603.
- Rotondi, G., *Leges publicae populi romani*, Hildesheim, 1962.
- Rüpke, J., *Domi militiae: Die religiöse Konstruktion des Krieges in Rom*, Stuttgart, 1990.
- Saccoccio, A., *Si certum petetur: Dalla conditio dei veteres alle condictiones giustinianee*, Milano, 2002.
- Schmidt, A., *Zum internationalen Rechtsverkehr der Römer*, *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung*, vol. 9, 1888., str. 122 – 143.
- Strzelecki, W. (ur.), *C. Atei Capitonis fragmenta*, Leipzig, 1967.
- Tassi Scandone, E., *'Auspicium' o 'augurium Romuli'? Sul problema del rapporto tra 'auspicium' ed 'imperium'*, u: *Iuris vincula: studi in onore di Mario Talamanca*, Napoli, 2001., str. 151 – 196.
- Thesaurus linguae latinae, editus auctoritate et consilio Academiarum quinque germanicarum Berolinensis Gottingensis Lipsiensis Monacensis Vindobonensis*, vol. IV (concyulus), Leipzig, 1906. – 1909.
- Tomulescu, C. St., *Origin of the legis actio per condictionem*, *The Irish Jurist*, New Series, vol. 4, 1969., str. 180 – 186.
- Voigt, M., *Das jus naturale, aequum et bonum und jus gentium der Römer, zweiter Teil*, Leipzig, 1858.
- Volterra, E., *L'istituto della 'clarigatio' e l'antica procedura delle 'legis actiones'*, u: *Scritti giuridici in onore di Francesco Carnelutti*, vol. 4 (diritto pubblico e storia del diritto), Padova, 1950., str. 244 – 254.
- Walbank, F. W., *Roman Declaration of War in the Third and Second Centuries*, *Classical Philology*, vol. 44, br. 1, 1949., str. 15 – 19.

- Wiedemann, T., *The Fetiales: A Reconsideration*, *The Classical Quarterly*, New Series, vol. 36, br. 2, 1986., str. 478 – 490.
- Wissowa, G. (ur.), *Paulys Real-Encyklopädie der classischen Altertumswissenschaft*, sv. II (1896.), sv. III (1899.), sv. IV (1901.) i sv. VI (1909.), Stuttgart.
- Ziegler, K.-H., *Das Völkerrecht der römischen Republik*, u: Temporini, H.; Haase, W. (ur.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt I*, sv. 2, Berlin – New York, 1972., str. 68 – 114.
- Ziegler, K.-H.; Sontheimer, W. (ur.), *Der kleine Pauly: Lexikon der Antike*, sv. I (1964.) i sv. II (1967.), Stuttgart.
- Zimmerman, R., *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Cape Town – Deventer – Boston, 1992.

Summary

Henrik-Riko Held *

**ORIGINS OF THE *LEGIS ACTIO PER CONDICTIONEM*
PROCEDURE ****

The author analyses the legis actio per condictioem procedure, as a basis for the development of unjustified enrichment claims (condictiones) in classical Roman law. He specifically deals with the origins of this procedure, which is still an unresolved issue in Romanist studies. He thoroughly analyses the basic characteristics of this procedure: the thirty-day time period (dies tricenisimus) applied in the procedure and the usage of the terms condicere and condictio, upon which the name of this legis actio is based. Finally, he defines the terminological and conceptual interconnection of the legis actio per condictioem procedure with the ancient Roman procedure for a declaration of war, or the bellum iustum procedure. Due to certain common features of these two procedures, the author suggests a similar level of their immersion in the ancient Roman religious and legal concepts. That way, he contributes to the understanding of the origins of the legis actio per condictioem procedure, which in turn helps with the analysis of the unjustified enrichment claims (condictiones) in Roman law and its reception in general.

Keywords: legis actio per condictioem, dies tricenisimus, condicere, bellum iustum, fetiales, Roman law

* Henrik-Riko Held, Ph. D., Senior Assistant, Faculty of Law, University of Zagreb, Trg maršala Tita 14, Zagreb, Croatia; hheld@pravo.hr;
ORCID ID: orcid.org/0000-0002-6217-2655

** This paper was co-funded by the Croatian Science Foundation with a project no. 6988 "Transformation of Civil Justice under the Influence of Global and Regional Integration Processes. Unity and Diversity".

